

Önemli bir kız çocuk ve kadın sorunu: Çocuk evlilikler

An important female child and woman problem: Child marriages

Hilal Özcebe, Burcu Küçük Biçer

Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Özet

Bu çalışmada ülkemizde gerçekleştirilen erken ve zorla evliliklerin sebep ve sonuçlarını tartışmak, uluslararası ve ulusal alanda erken ve zorla evliliklerin yerini incelemek, erken yaşta evliliklerin görülme sıklıklarına dair durumu gözden geçirmek amaçlanmaktadır. Halk sağlığı bakış açısıyla önlemeye ilişkin önerileri tartışmaktadır.

Çalışmada erken evlilikler konusunda yayınlanmış bilimsel literatür taranmış, ulusal ve uluslararası raporlar ve durumlar incelenmiştir. Erken evlilikler ile ilişkili uygulamalar, konuyla ilgili yakın tarihli araştırmalar değerlendirilmiş, bulgu ve sonuçları derlenmiş, bu kapsamda edinilen güncel bilgiler doğrultusunda erken evliliklerin etkileri değerlendirilmiş, çocuk/kadın sağlığının korunması ve geliştirilmesine yönelik bazı öneriler geliştirilmiştir.

Literatürde erken evliliklerin olumsuz sağlık etkileri konusunda birçok çalışma bulunmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre Türkiye’de çocuk evlilik yüzdesinin %30 ile %35 arasında seyrettiği, ancak bu sıklıkların bölgelere, yerel sosyal ve kültürel örüntüye göre farklılaştığını göstermektedir. Evlenen kız çocuğun ruhsal ve bedensel gelişmeleri olumsuz etkilenmektedir. Çocukluk hakları ellerinden alınan çocukların yaşamlarının ileriki dönemleri de olumsuz olarak etkilenmektedir. Yapılan yasaların farklı yorumlanması yasal olarak kesin yorum yapabilmeyi güçleştirmekte ve evliliklerin yapılmasını kabul eden görüşlerin devamına neden olmaktadır.

Erken evlilikler toplumda önemli çocuk ve kadın sorunlarından biridir. Sebebi ne olursa olsun erken evliliklerin yapılmasının önlenmesi ve bu konuda yaşanan çelişkilerin giderilmesi, konu üzerinde farkındalığın artırılması ve devletin izlemlerini yapması halk sağlığı açısından sağlanmalıdır. (*Türk Ped Arş 2013; 48: 86-93*)

Anahtar sözcükler: Çocuk, erken, evlilik, gelin, kız

Summary

The aim of this study is to define the reasons of early and forced marriages in our country, determine the place of early marriage in national and international legislations and find the frequency of the situation. Also discuss the prevention interventions with public health view.

In the study, the scientific literature on early marriages were reviewed, in conjunction with reports, regulations and practices global and country level. From this evidence-based recommendations on child/woman health promotion were developed from the perspective of public health. In the literature, there are numerous studies on health effects of early marriages. Early marriages frequencies were between 30% and 35% in Turkey, however there is a difference according to regions, local social and cultural structure. Psikolojik and sensual development adversely affected when married at early ages. The children whose rights are taken will be negatively effected in their adulthood. The different interpretation at legislations in Turkey makes difficulties at commitments on early marriages and gives place to opinions which accepts early marriages. Early marriages are important child and woman problem in our society. Preventing of early marriages for whatever the reason is, solving social contradictions, raising awareness on the issue and governmental further proceeding on early marriages are necessary from the point of public health. (*Türk Arch Ped 2013; 48: 86-93*)

Key words: Bride, child, early, girl, marriage

Giriş

Çocuk haklarına dair sözleşmeye göre çocuğa uygulanabilecek aksi yönde kanun olmadığı sürece 18 yaşın altındaki herkes çocuk kabul edilmektedir (1).

Bir bireyin soyut düşüncüyü de kapsayacak şekilde düşünebilmesi, karar verebilmesi ve sorumluluğunu üstlenerek yaşayabilmesi için bedensel, ruhsal ve zihinsel olarak belirli bir olgunluğa gelmesi gerekir. Bu da fizyolojik

olarak on sekiz yaşına kadar devam eden bir süreçte karşılık gelmektedir. Çocukluk döneminde ergenliğin özel bir yeri bulunmaktadır. Ergenlik döneminde ilk olarak fiziksel gelişme gerçekleşirken, daha sonra psikolojik ve toplumsal olgunlaşma oluşmaktadır. Ergenlerin fiziksel gelişmelerinin daha erken yaşlarda tamamlanmasına koşut olarak üreme yeteneklerinin de giderek daha erken yaşlarda kazanıldığı gözlenmektedir.

Çocuklara fiziksel ve duygusal anlamda yanlış davranılması, cinsel istismar, ilgisizlik ve ihmalkârlık, ayrıca çocukların ticari anlamda ve başka biçimlerde sömürülmesi çocuğa yönelik kötü müdahale olarak değerlendirilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından çocuk istismarcılarının çoğu; aile bireyleri, bakımından sorumlu olan kişiler, arkadaşlar, hısımlar, akrabalar, yabancılar, çocukla ilişkisi olabilen görevliler (polis, öğretmen, asker vb.), işverenler, sağlık çalışanları ve diğer çocuklar şeklinde tanımlanmaktadır (2).

Çocukluk döneminde yapılan evlilikler de bir istismar olarak kabul edilmektedir. Bu evlilikler 'erken evlilikler' 'çocuk gelinler' ya da 'çocuk evlilikler' gibi farklı deyimlerle ifade edilmektedir (3). Ruhsal ve fiziksel gelişimini tamamlamadan yapılan bu evliliklerin büyük çoğunluğu çocuğun bilinçli rızası dışında yapılması dolayısıyla da 'erken ve zorla yapılan evlilikler' olarak da tanımlanmaktadır. Erken evlilikler yaklaşım ve uygulamaları sosyal ve kültürel örüntüye göre değişmektedir (4).

Kız çocukları erkek çocuklarına nazaran çok daha erken yaşta evlendirildiği için bu durum kız çocukları açısından daha ciddi sorunlar yaratmaktadır. Bu da erken evlilikler çalışmalarının daha fazla kız çocukları üzerine yoğunlaşması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır (5-9).

Bu çalışmanın amacı, ülkemizde gerçekleştirilen erken ve zorla evliliklerin sebep ve sonuçlarını tartışmak, uluslararası ve ulusal alanda erken ve zorla evliliklerin yerini incelemek, erken yaşta evliliklerin görülme sıklıklarına dair durumu gözden geçirmektir. Halk sağlığı bakışıyla önlemeye ilişkin önerileri tartışmaktır.

Dünya'da ve Türkiye'de çocuk evlilikler

Ülkelerin sosyo-kültürel örüntülerine uygun yaşam şekilleri oluşmaktadır. Evlilik örneklemeleri araştırmasına göre, çocuk gelinlere, gelişmiş ülkelerde çok düşük sıklıklarda rastlanmaktadır. On beş-19 yaş aralığında kızlarda evlenme yüzdeleri Tablo 1'de verilmiştir.

Batı ülkelerinde çocuk evlilik sıklığının düşük olduğu görülmektedir. Ancak bazı Afrika ülkelerinde çok yüksek yüzdeler çıktıği görülmektedir. Sahra altı Afrika'da yapılan bir çalışmada kadınların %40'ının 15-19 yaşları arasında evlendiği belirtilmektedir (12). Yine Orta Asya ülkelerinde de çocuk evlilik sıklığı yükselmektedir (Tablo 1).

Türkiye'de ise çocukluk döneminde evliliklerin önemli bir sorun olduğuna ilişkin bulgular bulunmaktadır. Araştırma sonuçları şu şekilde özetlenebilir:

- Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları göstermektedir ki; 15-19 yaş grubundaki kadınların 2003 yılında %11,9'u; 2008 yılında 9,6'sı evlidir. Ayrıca 17 yaşındaki her on iki kadından biri (%9) anne olmuş ya da gebe kalmıştır. Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları 2008'e göre 15-19 yaş grubundaki kadınların %5,9'u ilk doğumunu yapmıştır (13).
- Türkiye Gençlerde Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı Araştırmasına göre (2007) 15-19 yaş grubundaki kadınlar arasında evlilik yüzdesi %7,5 ve erkeklerde ise %0,9'dur. Evli olan 15-19 yaş grubundaki kadınların %73,1'inin gebelik deneyimi ve %12,4'ünün isteyerek düşük öyküsü vardır (14). Türkiye'de 2011 yılının ilk yarısında olan evliliklerin %20,3'ü 16-19 yaş grubundadır. Doğumların %7,9'u 2010 yılında 19 yaş altındaki anneler tarafından yapılmıştır. Bu annelerin %0,4'ü ise 15 yaş altındadır (15).
- Türkiye'de yapılan iki yerel çalışmada 18 yaş öncesi evlilik sıklıkları Diyarbakır ilinde %59,7 ve %42,5 olarak saptanmıştır (16, 17).
- Ertem ve ark. (18) Mardin ilinde ergen evlilikler üzerine yaptıkları çalışmalarında, ergen evlilikleri %56,1, ilk evlenme yaş ortalamasını 16 (en düşük 12) olarak bildirmişlerdir.

Tablo 1. Ülkelerde görülen çocuk evlilik sıklıkları (10, 11)

Ülke	Çocuk evliliklerin sıklığı (%)
Kanada	0,6
Amerika	3,9
İngiltere	1,7
Finlandiya	0,6
İsveç	0,4
Japonya	0,7
Fransa	0,6
Azerbaycan	12,0
Nijer	61,9
Hollanda	2,4
Belçika	1,6
Almanya	1,2
İtalya	3,0
İspanya	2,3
Portekiz	5,7
Yunanistan	5,5
Arjantin	12,4
Afganistan	53,7

- Evlilik yaşıyla ilgili Türkstat rakamları Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi verilerine dayanmaktadır ve 2006 yılında gelinlerin %26'sının 16-19 yaş aralığında olduğunu göstermektedir (19).
- Türkiye Aile Yapısı Araştırması sonuçlarına göre ise 2011 yılında erkeklerde 18 yaş altı evlenme sıklığı %0,2 iken kadınlarda %9,3 olarak saptanmıştır.

Bu araştırma sonuçlarından Türkiye'de çocuk gelin yüzdesinin %30 ile %35 arasında seyrettiği konusunda görüşler sunmaktadır. Ancak, çalışmalar Türkiye'de çocuk evlilik sıklıkları bölgelere, yerel sosyal ve kültürel örüntüye göre farklılaştığını göstermektedir.

Çocuk evlilikler ve sağlık etkileri

Evlenen kız çocuğun ruhsal ve bedensel gelişmeleri olumsuz etkilenmektedir. Erken evlilik yapan çocuk aslında henüz psiko-sosyal büyüme ve gelişmesini tamamlamamıştır. Gelişme döneminde olan bir çocuk evlilik ile ağır bir yük altına girmektedir. İyi bir gelin ve anne olması rolü ağır gelebilmektedir. Evlilikler psikolojik sorunların yanı sıra depresyon ve intiharları beraberinde getirebilmektedir.

Doğurganlık üzerine etkileri ise evlilik sonrası başlamaktadır. Pek çok üreme ve cinsel sağlık durumu ile ilgili farklı boyutlar gündeme gelmektedir. Erken yaşta doğurganlık ta başlamaktadır. Erken yaşta aktif cinsel yaşamın yanında, gebeliği önleyici yöntemler de kullanmayan gençlerin %90'ı

ilk yıl içinde gebelik ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Evli gençlerin büyük kısmı gençlik dönemlerini tamamlamadan ikinci gebeliği de yaşamaktadırlar (20).

Özellikle kadınların fizyolojik özelliklerinden dolayı cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlara yakalanma olasılığı artmakta ve sağlığı bozulmaktadır. Gebelik ve doğum her yaş grubunda riskli iken, çocukluk döneminde bu risk kabul edilemez düzeydedir. Hem kadının hem de doğacak bebeğinin ölüm riski artmaktadır. Fizyolojik gelişimi tam olmayan kadın doğumun da zorlukla gerçekleşmesine ve daha fazla sağlık sorunu yaşanmasına neden olmaktadır (20).

Sağlık sorunlarının başında hipertansiyon, preeklampsi-eklampsi, kansızlık ve kanamalar, kendiliğinden düşükler gelmektedir. Güç doğumlar ve bunlara bağlı yırtıklar diğer önemli sağlık sorunlarıdır. Bunların dışında baş-pelvis uyumsuzluğu, bel çukurunda düzleşme, amnion kesesinin erken açılması, plasentaya ait komplikasyonlar bu yaş grubundaki doğumlarda sık olarak rastlanan sağlık sorunları arasındadırlar. Zor doğum ve doğum sonu komplikasyonları atoni ve enfeksiyonları da beraberinde getirmektedir. Doğum sırasında oluşan vesikovajinal veya rektovajinal fistüller de sık görülen komplikasyonlardan bazılarıdır. Bu durumda kalan bebeğin de sağlığı olumsuz etkilenmektedir (20).

Ergen yaş grubunda vajinitis ve sistit gibi enfeksiyonlar gebelikte sık görülmektedir. Genç yaşta olan kadın bu

Tablo 2. Ergen anneler ve bebeklerinde karşılaşılan tıbbi ve psikososyal sorunlar (21- 23)

Tıbbi	Psikososyal
Anneler	Öğretim kurumlarına devam etmeme
Vücut ağırlığı artışının yetersiz olması	Sosyal aktivitelerde sınırlılık
Şişmanlık, vücut ağırlığında aşırı artış	İş fırsatlarının kaybı
Preeklampsi	Yoksulluk
Anemi	Boşanma ve ayrılma
Cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar	Sosyal yalnızlık
Baş-pelvis uyumsuzluğu	Stres/depresyon
Ağır hemorajiler	Madde kullanımı
Doğum sonrası sorunlar	Sık gebelik
Sık gebelik	
Genel iyilik hâlinin bozulması	
Anne ölümleri	
Bebekler	Gelişme geriliği
Düşük doğum ağırlığı	İstismar
Erken doğum	Davranış bozuklukları ve madde kullanımı
Ani bebek ölümü sendromu	Okul başarısızlığı ve okulu bırakma
Akut enfeksiyonlar	İşsizlik ve yoksulluk
Kazalar	İstenmeyen gebelik
Bebek ölümleri	

sorununu anlamakta ve anlatmakta zorlanabilmektedir. Bu durumda sağlık kuruluşunu kullanabilmesi için geçen süre uzamakta ve bazen de sağlık kuruluşuna ulaşamamaktadır. Sağlık sorunları hem annenin hem de bebeğin sağlığını olumsuz etkilemektedir (20).

Çocuk evlilikler, çocukları aile ve arkadaşlardan ayırmakta, ev içi şiddete maruz bırakmakta, gelişimlerini ve eğitimsel, sosyal ve mesleki alanda sahip oldukları olanakları tehlikeye atmaktadır. Çocukluk hakları ellerinden alınan çocukların yaşamlarının ileriki dönemleri de olumsuz olarak etkilenmektedir (24).

Türkiye’de çocuk evlilik sebeplerine bir bakış

Erken evlilikler ekonomik yetersizlikler, eğitim eksikliği, geleneksellik ve dini inanışlar, savaşlar, felaketler, aile içi şiddet ve toplumsal baskı gibi çeşitli sebeplerle ortaya çıkmaktadır (17).

Çocukların erken yaşta evlendirilmelerinin çeşitli sebepleri olmakla birlikte bunlar arasında en öne çıkanları toplumun sosyal yapısı ile ilişkili nedenlerdir.

Öğrenim durumu düşük ailelerin çocuklarının da çoğu durumda benzer bir öğrenim durumuna sahip oldukları ve erken yaşta evliliklerin daha sık yaşandığı gözlenmektedir (21). Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları 2008’e göre, kadının öğrenim durumu da evliliği önemli ölçüde etkileyen bir etmen olarak ortaya çıkarmaktadır: Türkiye’de 15-19 yaş grubunda evlenme okur yazar olmayanlarda %7,2, ilköğretim birinci kademedan mezun olanlarda %7,6, ikinci kademedan mezun olanlarda %1,0, lise ve üzerinde %3,9’dur. Bu sıklıklar değerlendirildiğinde öğrenim düzeyi düşük olan kadınlarda erken yaşta evlilikler görülmektedir.

Sosyal eşitsizliklerin temelinde yer alan ekonomik durum düzeyi ile de çocuk evliliklerinin yüzdesinde değişiklik görülmektedir. Hane halkı gelir düzeyi en düşük olan grupta 15-19 yaş grubunda doğurganlığın başlama yüzdesi %8, düşük grupta %11,1, orta düzeyde %4,8, yüksek düzeyde %4,3 ve en yüksek düzeyde %1,7’dir (13). Ekonomik durumun yükselmesiyle çocuk evlilikler de azalmaktadır.

Türkiye’de kadın erkek arasında okur yazarlık durumu incelendiğinde farklılıklar dikkati çekmektedir. On dört-18 yaş okur yazar olmayanların sıklıkları erkeklerde 4 226 iken kadınlarda 15 582’dir. Görüldüğü üzere okuma yazma bilmeyen kadın nüfusu erkek nüfusunun neredeyse dört katına eşittir. Yani genel olarak kadınların öğrenim durumları daha düşüktür (24,25). Bunun sonucunda da öğrenim düzeyi düşük, iş gücüne katılmayan kadınlar zaman içerisinde hayatını devam ettirebilmek için bağımlı hale gelmekte, aileleri tarafından toplumsal olarak da kabul gören erken evlilikler sürecine itilmektedirler (21).

Ailenin sosyal yapısı ile kız çocuğunun öğrenim durumu ile arasında olan ilişki, aile tarafından kız çocuklarının öğrenimlerini erken yaşta bırakılması şeklinde de ortaya

çıkabilmektedir. Bazı kesimlerde kızların öğrenimlerini tamamlamaları gerekli görülmemektedir. Ergenlik dönemine girmeleriyle birlikte fiziksel anlamda dikkat çekmeye başlayan kız çocuklarının eğitimleri aileleri tarafından nişanlama veya evlendirme gerekçesiyle yarıda kesilmektedir (21). Türkiye’de 2009 yılı Mart ayı itibarıyla erken evlilik ve nişanlanma sebebiyle devamsızlık gösteren toplam 693 öğrenciden ise 675’i kız, 18’i erkek öğrencidir. Kızlar aleyhine; Doğu ve Güneydoğu illerinde belirgin bir farklılık dikkati çekmektedir.

Bazı ailelerde kız çocukları ekonomik bir yük olarak görülmektedir. Kimi zaman sofradan bir tabağın eksilmesi fikri dahi aileler için küçük yaşta evlilikleri teşvik edici bir unsur olabilmektedir. Ayrıca kızlar evlendirilirken başlık parası adı altında kendilerine biçilen değer karşılığında ailelerine kazanç sağlamaktadırlar. Hem üzerlerindeki ekonomik yükü hafifletmek hem de başlık parası yoluyla aileye gelir getirmek için aileler kızlarını çocuk yaşta evlendirmektedirler (21). Ekonomik nedenlerle erken yaşta evlenen kız çocuk; bir meta gibi alınıp satılmakta ve gelin olarak geldiği aile içinde de hiçbir zaman söz hakkı olmamaktadır. Ona verilen görevleri yapmakta ve duruma boyun eğmektedir. Bu durum çocuğun ticari sömürüsü olarak kabul edilmektedir. Çocuk yaş grubunda ticari olarak evlendirilme cinsel sömürü, baskı ve şiddeti de beraberinde getirebilmektedir (3).

Ailenin içinde bulunduğu geçim sıkıntısı, kızlarının ekonomik durumu iyi olan ailelere gelin olarak vermelerine neden olmaktadır. Bu durum bazen aileler arasında rekabet yaşanmasına dahi yol açabilmeyebilir. Kimi zaman da kızlar daha rahat bir hayat ve zengin eş hayaliyle bu evlilikleri istemektedirler. Kendi ailesi ile yaşarken çektiği maddi sıkıntılardan ve çocuk yaşta katlanmak zorunda bırakıldığı iş yükünden kurtulacağını hayal eden kızlar evliliği bir çıkış yolu olarak görmektedirler (21).

Gelenek ve göreneklerin yanı sıra, dini inanışlar da erken yaşta evlenmeyi hızlandırabilmektedir. Geleneksel aile, kız çocuğunu, kendilerine belirli bir zaman için emanet edilmiş bir varlık olarak görmekte ve kızının asıl evinin eşinin yanında olduğunu düşünmektedir. Geleneksel yaklaşım içinde erkek çocuklarının belirli bir düzeyde eğitim görüp, askerlik yaptıktan ve bir iş sahibi olduktan sonra evlenmeleri yönündedir. Bu durum erkeklerin nispeten ileriki yaşlarda evlenmelerine sebep olmaktadır (21).

Geleneksel topluluklarda genç kızların ergen dönemde cinsel büyüme ve gelişme süreci içinde aşık olabileceği, evleneceği eşten olan beklentilerini tanımlayabileceği ya da beklentilerine ulaşabilmek için direnebileceğine ilişkin de bir algı oluşabilmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yaratmış olduğu ayrımcılık sonucunda özellikle kız çocuklarının gözü açılmadan evlendirilmesinin gerektiği düşünülmektedir (27). Ayrıca bazı ailelerce küçük yaşta yapılan evlilikle kocaya boyun eğmenin ve yeni yuvaya uyumun daha kolay sağlanacağına inanılmaktadır. Erkek

aileleri de kendilerine uyumu daha kolay olsun diye mümkün olduğunca küçük yaşta gelin almak istemektedirler (21).

Bazı ailelerde genç kızın "iyi bir evlilik yapması" toplumsal yaşamdaki konumunda belirgin değişiklik yaratmaktadır. Bu, evlenilen erkeğin yaşının ve bazı özelliklerinin önemsenmemesine neden olabilmektedir. Diğer taraftan aile içindeki sosyal yapı, kız çocuğunun aile içindeki yeri, seçilen eş ve yaş konusunda karar verme aşamasına katılmasını önlemektedir. Örneğin, kırsal yerleşim yerlerinde, kızlar sosyal konumları nedeniyle evlilik kararına katılamamaktadırlar (11). Türkiye Aile Yapısı Araştırması 2011'e göre, sosyo-ekonomik konumu düşük olan ailelerin %11,7'sinde kızlar görücü usulüyle fakat rızaları alınmadan evlendirilmektedirler. Bu durum kırsal kesimde %11,8 ve Türkiye genelinde ise %9,4 olarak saptanmıştır.

Kız çocuklarının evlenme düşüncesi içinde yetiştirilmeleri ve evlenememe durumunda sosyal yaşamlarında zorlanacaklarına dair görüşler de erken evliliklerin artmasına neden olabilmektedir. Genç kızlara yönelik "evde kalırsın", "bahtın kapanır", "yaşın geçerse seni kimse almaz", "bir an önce evlen ve çocuk yap" şeklinde yapılan uyarılar erken yaşta evliliklerin kabulünün göstergesi olarak kabul edilebilir (11).

Bazı ailelerce kız çocuklarının bir an önce bir erkeğin himayesine sokulmasıyla, gelebilecek cinsel taciz ve şiddetten korunabileceğine inanılmaktadır. Ayrıca, bu inanış içinde bu evliliklerin genç kızların karşı cinsiyetle evlilik dışı ilişkiye girmelerine ve hamile kalmalarına engel olacağına inanılmaktadır (21).

Kültürel örüntüye göre farklı evlilik uygulamaları da evlilik yaşının düşmesinde önemli bir etken olarak nitelenmektedir. Farklı evlilik çeşitleri arasında berdel, beşik kertmesi, başlık parası evliliği, kan bedeli evliliği, kuma evliliği, akraba evliliği gibi farklı türle olup, evlilik yaşının düşmesine neden olabilmektedir (28). Diğer taraftan dini nikah da erken evliliklerin yapılmasına olanak sağlayan bir uygulama olabilmektedir (11). Türkiye'de resmi nikahı olmayan yani hukuki olarak nikahsız olanların sıklığı %7,7 ve sadece dini nikahı olanların sıklığı %7,4'tür (30). On beş ile 19 yaş grubunda ise sadece dini nikah olan evlilik sıklığı %30,7 olarak saptanmıştır (31).

Aile içi şiddet, geçimsizlik, baskı, çocuk sevgisinin yokluğu, küçük yaşlarda anne veya babadan birinin kaybedilmesi, üvey anne veya babaya sahip olunması çocuklarda evlenme sonucunda bu durumdan kurtulacağı inancını geliştirebilmekte ve erken yaşta evliliklere yol açmaktadır (21).

Zorunlu göç sebebiyle insanların yaşadığı ekonomik ve kültürel değişim erken yaşta evlilikleri arttıran etmenler arasındadır (21).

Ülkemizde var olan yasaların bazıları çocuk yaş grubunda evlilikleri olası kılmakla beraber bazı yasalar ise önlemeye ilişkin hükümler içermektedir (32).

• Medeni Kanun'un 12. maddesi "on beş yaşını dolduran küçük, kendi isteği ve velisinin rızasıyla mahkemece ergin kılınabilir" demektir. Hakim olağanüstü durumlarda ve pek önemli sebeple on altı yaşını doldurmuş olan erkek veya kadının evlenmesine izin verebilmektedir. Olanak buldukça karardan önce ana ve baba veya "vasi" dinlenir, denilmektedir. Bu durumda, Türk Medeni Kanunu, on yedi yaşını doldurmadan evlenen kızı çocuk gelin saymaktadır. Bununla birlikte, kanunda, genel hükme göre çocuk gelin sayılabilecek olan, on yedi yaşını doldurmamış bir genç kızın, olağanüstü durumlarda, hakim kararıyla evlenebileceği kabul edilmektedir (11).

• Türk Ceza Kanunu'nda ise "15 yaşından küçük çocuklara karşı ister rızasıyla isterse cebir, tehdit, hile veya iradeyi etkileyen başka bir nedene dayalı olarak gerçekleştirilen cinsel istismar suçu üç yıldan sekiz yıla, yine istismarın vücuda organ veya başka bir cisim sokulması suretiyle gerçekleşmesi durumunda ise sekiz yıldan on beş yıla kadar hapis cezası verilebilecektir" denmektedir (33).

• Çocuk Koruma Kanunu'na göre; "Çocuk: Daha erken yaşta ergin olsa bile, on sekiz yaşını doldurmamış kişiyi tanımlamaktadır. Korunma gereksinimi olan çocuğu da: bedensel, zihinsel, ahlaki, sosyal ve duygusal gelişimi ile kişisel güvenliği tehlikede olan, ihmal ve istismar edilen ya da suç mağduru çocuğu şeklinde kabul ederek çocuğun korunması gerekliliğini ortaya koymaktadır (34).

Bu üç yasanın farklı yorumlanması yasal olarak kesin yorum yapabilmeyi güçleştirmekte ve evliliklerin yapılmasını kabul eden görüşlerin devamına neden olmaktadır.

Türkiye'de Medeni Kanunun öngördüğü şekilde hakim kararıyla yapılmış olan erken evliliklerin sıklığı %15,5'tir (35). Hâkim kararıyla 16 yaşında yapılabilen evlilikler dışında 17 yaşın altındaki evliliklerin tamamı aslında hukuken geçersizdir. Diğer taraftan yaş engeli yüzünden resmi olarak mümkün kılınmayan aile birliği dini nikâh yoluyla oluşturulmaya çalışılmakta ve söz konusu yöntem başlı başına bir hukuki sorun oluşturmaktadır.

Çocuk evlilikler ile mücadeleye ilişkin öneriler

Çocuk evlilikler temel olarak sosyal ve kültürel bir sorundur. Devletin çocuk haklarına dair sözleşme çerçevesindeki bakış açısını ve var olan yasal yapısını göstermektedir. Halk sağlığı bakış açısı ile çocuk evliliklerinin önlenmesi birincil koruma, erken dönemde saptanması ve sağlık etkilerinden korunması ikincil koruma ve sorun yaşayan kişilerin rehabilitasyonu üçüncül koruma yaklaşımı içinde değerlendirilecektir.

Çocuk evliliklerin önlenmesi

Çocuk hakları yaklaşımı

Çocuk evliliklere bakış açısında temel koruma yaklaşımı sosyal ve kültürel olarak çocuk hakları üzerine yerleştirilmesi en sağlam yaklaşım olacaktır. Çocukların erişkinlerin küçükleri olmadığı ve gelecek toplumun yatırımı olmadığını; ayrıca ayrı birey oldukları için hakları olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bunun içinde çocuklara ait haklar olduğunu bilmek, onları ayrı birey olarak kabul etmek, haklarına saygı göstermek konusunda olumlu tutum ve yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir.

Hak tabanlı bir yaklaşımın geliştirilmesinde çocuğun en yakınında olan aile ve öğretmenlerinin rolü önemlidir. Aile ve öğretmen ile olan etkileşimi çocuğun olumlu gelişmesine katkı sağlayacaktır. Ailelerin böyle bir yaklaşıma sahip olmaları aile danışmanlığı ile sağlanabilir; öğretmenlerin ise meslek yaşamlarına hazırlık aşamasında çocuk haklarına ilişkin üst düzey farkındalığının sağlanması ve hizmet içi eğitimlerle olumlu tutum geliştirme programlarına katılmaları önem taşımaktadır.

Çocuğun okulda öğretmen ile olan etkileşiminin yanı sıra okul ikliminin çocuk haklarını tanıyan ve benimseyen bir yaklaşıma sahip olması olumlu tutum geliştirmeyi sağlayacaktır. Okul kural ve uygulamaların yanı sıra ders kitapları ve müfredat içinde çocuk dostu ve hakları içermesi önem taşımaktadır.

Hak tabanlı yaklaşım pek çok soruna aile ve okul içinde farklı yaklaşmayı sağlayacaktır. Çocuğun okula devami, kendi ile ilgili kararlara katılma hakkı, istismarının önlenmesi gibi konuların temelinde olan sorunlara bakış açısını değiştirecektir.

Mücadele yöntemlerinin başında kız çocukların öğretimde tutulmasının zorunluluk haline getirilmesi gelmektedir. On iki yıllık kesintisiz eğitimin önemi bu çocukların zorunlu olarak okul devamını sağlayabilecek olmasıdır. Bu sayede çocuk erken yaşta evlendirilmekten uzaklaşmış olacaktır.

Erken evlilikler konusunda farkındalık artırma ve bilgilendirme

Erken evliliklerin toplum tarafından normal olarak algılanması bu sorunun önlenmesini engelleyen en önemli unsurlardandır. On sekiz yaşın altında kız çocuklarının fizyolojik ve psikososyal olarak evliliğe hazır olmadığına ilişkin bilgi yetersiz olup, kızların evlenebileceklerine ilişkin görüş kabul edilmektedir. Bilgisizliğin yanı sıra toplumsal kabul de kızların erken yaşta evlendirilmesine neden olmaktadır. Toplum tarafından erken evliliklerin kabul edilmesi yasal olarak ihbarın önünde bir engel oluşturmaktadır.

Toplumun her kesiminin çocuk evlilikler hakkında farkındalığı artırılmalı ve evlilik kurumunun önemi anlatılmalıdır. Topluma iletilmek istenen mesajlar doğru ve anlaşılabilir olmalıdır. Bu evliliklerin sıklıklarının yüksek olduğu bölgelerde geniş bir kesime ulaşılması önemlidir.

- Sağlık çalışanı yanında öğretmenler, medya, imamlar ve sanatçılar örnek olduklarını bilerek topluma mesaj vermelidirler.
- Avukat ve hukukçular yasaları iyi bilerek ve yorumlayarak toplumda bir bilinçlenme sağlamalıdır.
- Toplum farkındalığında önemli role sahip olan medya konusunda çalışmalar artırılmalıdır. Medya açılan davalarda daha hassas davranarak verilen cezaların artmasına ve toplumun yüksek tepkisinin oluşmasına çerçeve hazırlayabilir.
- Sivil toplum kuruluşları bu konuya eğilmeli ve düzenledikleri çeşitli aktiviteler ile konu hakkında ilgiyi arttırmalıdır.

Gerek konu hakkında farkındalığı arttıracak tanıtım filmleri gerekse kampanyalar daha büyük ölçekli olarak yerel ve gerekirse ülke geneline yönelik olarak hazırlanmalı ve destek konusunda devletle iş birliğine gidilmelidir.

Sosyoekonomik yapının güçlendirilmesi

Sosyo-ekonomik yapının güçlendiği ailelerde erken evlilik sebebi büyük oranda ortadan kalkacaktır. Bu konuda ailenin sosyal ve ekonomik yapısının desteklenmesi aşamasında devletin girişi esastır. Ailelere iş imkânı sağlayarak refah düzeyinin yükselmesine katkı vermesi durumunda aile çocuğu evlendirmek fikrinden uzaklaşıp okula göndermek konusunda tercih yapma şansını yakalayabilir.

Yasal engellerin kaldırılması

Türk hukuk sisteminde, çocuk gelin tanımının kanuna göre değiştiğini söylemek mümkündür. Kanunlar arasında bir çelişkinin varlığı söz konusudur. Bu olgu erkek çocuklar için de geçerlidir. Erken yaşta evlilikleri önlemek var olan Medeni Kanun'un uygulanmasının çok sıkı şekilde izlemiyle mümkündür. Erken yaşta evlilik sorunu var olan yasal düzenlemelerin daha iyi uygulanması, var olan çelişkinin çocuk haklarına dair sözleşmeyle uyumlu hale getirilmesi ile çözüme ulaşmak yolunda adımlar atılmış olacaktır. Bu çelişkinin bir sebebi de toplumun olaya bakış açısıdır (32-34). Kanunlar arasında ki uyumsuzluğun giderilmesi kadar uygulanması ve denetimi sağlayan mekanizmaların oluşturulması da gerekmektedir.

Erken dönemde saptanması ve yaptırımların uygulanması

Çocuk yaşta yapılan evliliklerin yapılması sırasında toplumda bazı kesimlerin farkındalığının daha fazla olması beklenmektedir:

- Öğretim kurumlarında öğretmenler öğrenciler ile beraber uzun zaman geçirmektedirler. Öğretmenler çocuk evlilikler açısından riskli olan yerlerde bilinçlendirme aşamasında ve izlemlerde kilit rol oynayabilirler. Öğretim kurumlarından ayrılan çocukların okulu terk nedenleri değerlendirmeli, evlendirilen çocuklara ilişkin yasal işlemlerin yaptırılması gerekmektedir.

- Sağlık çalışanı bu konuda bilgili olmalı ve konuyu dile getirebilmelidir. Çocuk evliliklerinde yasal olarak işlemlerin yaptırılması gerekmektedir.
- İmamlar resmi nikâhı olmadan dini nikâh kısırdırmak isteyen aileleri yasalara uymaları konusunda uyarmalıdır ve sürecin içinde yer almamalıdır.
- Devlet çocuk haklarının korunmasında esas güç olarak yerini almalıdır. Bu konuda öncelikle çeşitli ve kapsamlı araştırmalar ile durumu ve sebeplerini ortaya koymalıdır. Bu konuda iyi bir gözlem ağı kurarak erken saptama şansına sahip olabilir.

Çocuk ve gençlerin evlilik konusunda yasalara uymama durumunda yaptırımlar uygulanmalıdır. Bu çalışmalarda sivil toplum kuruluşları, medya öncelikli olarak yer almalıdır. Bu konuda sivil toplum kuruluşları tarafından oluşturulan farklı yapılar bu programların güçlenmesine ve ayrıca erken evliliklerin önlenmesine katkı sağlayabilir.

Genç dostu yaklaşım hizmetlerinin sunumu

Toplumsal baskılar nedeni ile erken yaşta evlenen ancak yasal sınırı aşmış olan gençlere destek olabilecek merkezler genç dostu yaklaşımlar belirlenmelidir. Bu yerlerde genç yaşta evliliklerin getirebileceği sorunlar ve çözüm yöntemleri konusunda danışmanlıklar verilmesinin sağlanması önemlidir. Erken yaşta evlenen gençler evlilik konusunda ve ebeveyn olma konusunda çok hazır değillerdir. Gebeliklerin olduğu ve devam ettiği durumlarda riskli gebelikler açısından sağlık izlenmelerinin yapılması gerekmektedir.

Evlenen çocukların yarım kalan öğrenimleri konusunda yol gösterici bir anlayış ile uzaktan eğitim olanaklarının sunulması ve bir ileri aşama ile üniversite şansı tanınması durumla baş etme şansı tanınması açısından çok önemlidir.

Çocuğun eğitim kurumlarına devam edememesi ve toplum içinde olumsuz konumda yer alması ve sonuç olarak kendini ifade etme özgürlüğü gibi insan haklarını tehdit etmesidir. Reşit olmamış bir kişi, evlendiği takdirde çoğu zaman "çocuk" konumunu ve beraberinde getirdiği korunmayı da kaybetmektedir (3).

Çocuk evlilikleri kadının toplumda var olan eşitsiz konumunu güçlendirmektedir. Eğitim, sağlık ve çalışma olanaklarından yararlanmada engeller oluşturmaktadır. Kadının toplumdaki konumunu artırmaya yönelik uygulamaların yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bu şekilde aynı zamanda kuşaktan kuşağa bu geçişi ve 'nesil etkisini' tersine çevirmek mümkündür.

Sonuç olarak erken evlilikler toplumda önemli çocuk ve kadın sorunlarından biridir. Sebebi ne olursa olsun erken evliliklerin yapılmasının önlenmesi ve bu konuda yaşanan çelişkilerin giderilmesi, konu üzerinde farkındalığın artırılması ve devletin takipçiliğini yapması halk sağlığı açısından sağlanmalıdır. Devletin temel sorumlulukları arasında ülkede uygulanan yöntemleri izlemek ve

değerlendirmek, gerekli olan hallerde değişiklikler yapmak olmalıdır. Yasaların yeniden düzenlenmesi ve uygulamasının izlenmesi gerekirken çocukların ve ailelerin yasalar konusunda bilinçlendirilmesi sağlanmalıdır. Devlet uygulamaların takipçisi olurken sivil toplum kuruluşları ve medya ile iş birliğine gitmek konusunda özen göstermelidir. Kültürel ve sosyal alt yapısı farklı olan toplumun her katmanına ulaşılması için her türlü girişim planlanmalı ve izlenmelidir.

Kaynaklar

1. Çocuk haklarına dair sözleşme. Birleşmiş milletler genel kurulu 20 Kasım1989.
2. T.C. Türkiye üreme sağlığı programı gençlik danışmanlık ve sağlık hizmet merkezleri Csüs eğitimi modülü katılımcı rehberi, Ankara 2007:109.
3. Dünya Sağlık Örgütü, Child maltreatment Fact sheet. N°150. 2010.
4. ECPAT, "Çocuklara yönelik ticari cinsel sömürü hakkında sorular ve cevaplar", 2007.
5. Dalyan MG. XIX. yüzyıl nasturilerinde evlilik ve düğün. 2011; 6: 661-73.
6. Work BR. The impact of harmful traditional practices on the girl child. Elimination of all forms of discrimination and violence against the girl child, UNICEF innocent research center expert group meeting, Florence,Italy 2006: 25-8.
7. Oral R, Can D, Kaplan S, et al. Child abuse in Turkey: an experience in overcoming denial and a description of 50 cases. Child Abuse Negl 2001; 25(2): 279-90.
8. Arthur HG. Physical abuse of children. In: Wiener JM, (ed). Textbook of child adolescent psychiatry. 2 ed. Washington: American Psychiatry Pres, 1997: 687-98.
9. Walrath C, Ybarra M, Holden EW, Liao Q, Santiago R, Leaf P Children with reported histories of sexual abuse: utilizing multiple perspectives to understand clinical and psychosocial profiles. Child Abuse Negl 2003; 27(5): 509-24.
10. Taner Y, Gökler B. Çocuk istismarı ve ihmali: psikiyatrik yönleri. Hacettepe Tıp Dergisi 2004; 35: 82-6.
11. Birleşmiş Milletler İktisadi ve Toplumsal İşler Birimi. World marriage patterns, 2000 united nations, population division, department of economic and social affairs, www.un.org/esa/population/publications/worldmarriage/worldmarriagepatterns2000.
12. Çakmak D. "Türkiye'de Çocuk Gelinler". Birinci hukukun gençleri sempozyumu hukuk devletinde kişisel güvenlik, bildiri tam metinler e-kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2009: 20-1.
13. Khabir A. Pregnancy complications kill 70 000 teenagers a year. The Lancet 2004; 363: 1616.
14. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, " Türkiye nüfus ve sağlık araştırması". Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Sağlık Bakanlığı Ana ve Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı ve TÜBİTAK, 2008.
15. Özcebe H, Ünalın T, Türkyılmaz S, Coşkun Y. "Türkiye Gençlerde Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı Araştırması". Ankara, 2007.
16. TÜİK2. 2008. "Demografik İstatistikler. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?tb_id=37&ust_id=11. Erişim tarihi: 10.04.2012.
17. Saka G, Ertem M, İçlin E. Diyarbakır doğum evi hastanesinde doğum yapan gebelerde risk faktörleri: ön çalışma. Perinatoloji Dergisi 2001; 9(2): 110-5.
18. Ertem M, Saka G, Ceylan A, Acemoğlu H. Diyarbakırda erken yaş evlilikleri. T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Eğitim - Kültür ve Araştırma Dergisi 2005; 2: 115-20.

19. Ertem M, Saka G, Ceylan A, Değer V, Çiftçi S. The factors associated with adolescent marriages and outcomes of adolescent pregnancies in Mardin Turkey. *J Comp Fam Stud* 2008; 39(2): 229-39.
20. Aile Yapısı Araştırması. Türkstat/ Başbakanlık Aile ve Toplumsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 2006.
21. Türkiye'de Aile Yapısı Araştırması. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı - Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2011.
22. WHO, "The Health of Young People: A Challenge And A Promise", Geneva, 1993. WHO, "A Picture of Health", WHO/FHE/ADH/95.14, UNICEF and WHO Geneva, 1995.
23. Naana Otoo-Oyorteya, Sonita Pobib. Early marriage and poverty: exploring links and key policy issues. *Gender & Development* 2003; 11(2): 42-51.
24. Christiansen CS, Gibbs S, Chandra-Mouli V. Preventing early pregnancy and pregnancy-related mortality and morbidity in adolescents in developing countries: the place of interventions in the pre-pregnancy period. *J Pregnancy* 2013; 2013: 257546.
25. WHO, Adolescent Pregnancy. Unmet needs, undone deeds. A review of the literature and programmes, WHO, Geneva, Switzerland, 2007.
26. WHO, Position paper on mainstreaming adolescent pregnancy to make pregnancy safer, WHO, Geneva, Switzerland, 2010.
27. TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonunun 13/05/2009 erken yaşta evlilikler hakkında inceleme yapılmasına dair raporu:13-17, erken yaşta evlilikler hakkında inceleme yapılmasına dair TBMM raporu. Can M, Öncül S, Deşdemir A, (yazarlar). Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2012.
28. Scholl TO, Hediger ML, Belsky DH. Prenatal care and maternal health during adolescent pregnancy: a review and meta-analysis. *J Adolesc Health* 1994; 15(6): 444-56.
29. Hillis SD, Anda RF, Dube SR, Felitti VJ, Marchbanks PA, Marks JS. The association between adverse childhood experiences and adolescent pregnancy, long-term psychosocial consequences, and fetal death. *Pediatrics* 2004; 113(2): 320-7.
30. Clark S, Bruce J, Dude A. Protecting young women from HIV/AIDS: the case against child and adolescent marriage. *Int Fam Plan Perspect* 2006; 32(2): 79-88.
31. UNICEF, Türkiye'de Çocukların Durumu Raporu 2011. <http://panel.unicef.org.tr/vera/app/var/files/s/i/sitan-tur.pdf>.
32. Çocuk Evliliği ve Hukuk, UNICEF, New York, 2008: 36.
33. Elvan A. "Türkiye'de erken evlilik ve çocuk gelinler sorunu" USAK Sosyal Araştırmalar Merkezi. Açık erişimli: www.usak.org.tr/makale.asp?id=1072. Erişim tarihi: 13.06.2012. 2010.
34. Uçan Süpürge. Erken evlilikler politika notu. Ankara: Uçan Süpürge, 2011.
35. TÜİK, Demografik İstatistikler. http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwervlet?adnksdb2&ENVID=adnksdb2Env&report=wa_turkiye_cinsiyet_yasgrp_egitim_top.RDF&p_xkod=okuryazar_kod&p_yil=2011&p_dil=1&desformat=html. Erişim tarihi: 12.6.2012.
36. Tezcan S, Coşkun Y. "Türkiye'de 20.yy son çeyreğinde kadınlarda ilk evlenme yaşı değişimi ve günümüz evlilik özellikleri" *Nüfusbilim Dergisi*, 2004. Açık erişimli: www.hips.hacettepe.edu.tr/nbd_cilt26/tezcan_coskun.pdf Erişim tarihi: 10.06.2012.
37. Dünya Kalkınma Raporu 2012. Toplumsal cinsiyet eşitliği ve kalkınma. Dünya Bankası, Washington DC 201220433.
38. Arıkan G. "Kırsal kesimde kadın olmak" Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 1998; 5; 2. Açık erişimli: <http://www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/198852GulayArikan.pdf> Erişim tarihi: 15.6.2012.
39. Kahraman SD. Kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik görüşlerinin belirlenmesi *DEUHYO ED* 2010; 3 : 30-5.
40. Sosyo-kültürel değişme sürecinde Türk ailesi. T.C aile araştırması. Ankara, 1992.
41. Civelek Y, Koç İ. Türkiye'de 'imam nikahı'. 2005, http://www.hips.hacettepe.edu.tr/nbd_cilt26/tezcan_coskun.pdf, Erişim tarihi: 12.06.2012.
42. Ehliyetin koşulları, Türk Medenî Kanunu Madde 124, Kanun No. 4721 kabul tarihi: 22.11.2001
43. Çocukların Cinsel İstismarı. Türk Ceza Kanunu, yürütme tarihi: 01.06.2005, kanun No: 5237, kabul tarihi : 26.09.2004, R.G. Tarihi: 12.10.2004, R.G. No:25611.
44. Çocuk Koruma Kanunu. Kanun numarası: 5395 kabul tarihi: 3/7/2005. Resmî gazete: 15.7.2005/25876. 3. Madde.
45. Birleşmiş Milletler kadına karşı her türlü ayrımcılığın önlenmesi sözleşmesi Türkiye yürütme kurulu'na sunulmak üzere kadının insan hakları-Yeni Çözümler Derneği tarafından hazırlanan ve Türk Ceza Kanunu Kadın Platformu tarafından desteklenen "Türkiye Gölge Raporu". 2004.
46. Özcebe H. Çocuk sağlığına giriş. İçinde: Güler Ç, Alın L, (yazarlar). Halk sağlığı temel bilgiler. Hacettepe Üniversitesi, Ankara: 370-5.
47. Çocuk haklarına dair sözleşme. 20 Kasım 1989.
48. Paul M. Rights. *Arch Dis Child* 2007; 92(8): 720-5.
49. Goldhagen J. Children's Rights and the United Nations Convention on the Rights of the Child. *Pediatrics* 2003; 112(3): 742-5.
50. Özcebe H. Okullarda sağlık hakkı. Eğitimde hakkı ve eğitimde haklar-uluslararası insan hakları belgeleri ışığında ulusal mevzuatın değerlendirilmesi. İstanbul: Yelken Basım, 2009: 215-88.
51. Svanemyr J, Chandra-Mouli V, Christiansen CS, Mbizvo M. Preventing child marriages: first international day of the girl child "my life, my right, end child marriage." *Reprod Health* 2012 : 20; 9: 31.
52. Lancet. Author manuscript; available in PMC 2010 May 30. Published in final edited form as:Lancet 2009; 373(9678): 1883-9.
53. T.C. Sağlık Bakanlığı, Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu Türkiye Üreme Sağlığı Programı. Gençlik danışma ve hizmet merkezleri cinsel sağlık üreme sağlığı eğitimi modülü, ulusal danışman Prof.Dr.Hilal Özcebe ve Uluslararası Danışman Anke van Dam, Temmuz 2005.